

MIROSLAV KRAVAR, FILOZOFSKI FAKULTET, ZADAR

STARO I NOVO U DELLA BELLINOJ GRAMATICI

Proučavajući malu hrvatsku gramatiku Ardelija Della Belle, koju ovaj pod naslovom »Istruzioni grammaticali della lingua illirica« donosi kao uvod u svoj »Dizionario italiano, latino, illirico«, autor analizira sadržaj i namjenu te gramatike. Pritom ima kao jedan od važnih ciljeva i to da utvrdi kakav je odnos te gramatike, objavljene 1728. god., prema gramatici Bartola Kašića, objavljenoj 1604. godine.

Hrvatska gramatika učenoga isusovca Ardelia Della Belle, kako se danas obično kategorizira, zapravo je gramatičko djelce od ravno 50 stranica oktava što ga pisac stavlja pred svoj poznati *Dizionario italiano, latino, illirico* (in Venezia, 1728) i, vjerojatno iz kršćanske smjernosti, naslovljava kao *Istruzioni grammaticali della lingua illirica*. U tom smislu ono i nije potpuna gramatika, iako sadržava koliko-toliko zaokružen opis tzv. »iliričkog« jezika u užem smislu riječi, tj. hrvatsko-srpskoga svih triju dijalekata, ali osobito njegovih književnih oblika u kojima se do piščeva vremena razvio najprije u Dubrovniku i Dalmaciji, a nešto kasnije i u Bosni, užoj Hrvatskoj i Slavoniji, dakle na širokom, pretežno hrvatskom prostoru, koji se u danom slučaju ograničava na dubrovačko-dalmatinski književnojezični krug. Te »gramatičke upute« sistematiziraju na neki način obilnu jezičnu građu koja se u rasutom stanju donosi u *Rječniku* u dva vida, leksikografski i konverzacijsko-frazeološki, tj. tako da se leksičko blago ilustrira na razgovornim i književnim, pisanim i usmenim, primjerima.¹ Kako je sam *Rječnik* usmjeren od talijanskoga vokabulara preko latinskog prema iliričkome, očevitno je da sve zajedno nije namijenjeno toliko korisnicima koji bi htjeli pratiti hrvatsku književnost onoga vremena koliko onima koji, govoreći talijanski ili bar latinski a ne znajući ili znajući slabo tadašnji ilirički jezik, žele ovladati njegovim živim oblikom, napose onim uzornim kakav je zastupljen u dubrovačko-dalmatinskoj književnosti. O tome govori i sam pisac u Predgovoru čitateljima *Rječnika*, a ponešto i na kraju gramatike, odakle se može razabrati da korisnici koji ovdje dolaze u obzir nisu samo misionari, kao što se često misli, nego i druge osobe stranoga porijekla, duhovne i svjetovne, kojima je poznavanje dotičnoga jezika bilo potrebno u praktične svrhe, npr. crkveni ljudi različitih zvanja, pa mletačko-dalmatinska uprava i uopće mletačko stanovništvo viših slojeva, osobito gradsko.²

¹ Ovdje se citiraju prema prvom, mletačkom izdanju *Rječnika*, u kojem se nalaze na str. 1—50.

² Usp. *Dizionario*, Predgovor i str. 50.

Opći plan gramatike obuhvaća gramatičko gradivo u veoma nejednakim poglavljima. Tu su, najprije, ortografsko-ortoepeške *avvertenze* ili napomene (str. 1—4), a zatim sama gramatika, i to najvećim dijelom morfologija (5—41) s nekoliko pravila »konstrukcija«, tj. sintakse, većinom kongruencije, rekcije i frazeologije, i na kraju nekoliko akcenatskih pravila (41—50). Takva se struktura te male gramatike temelji, kako ćemo vidjeti dalje, na sličnim preradbama većih latinskih gramatika onoga vremena, u danom slučaju prije svega preko Bartola Kašića *Institutiones linguae Illyricae* (Romae 1604), prve hrvatske gramatike slična sastava i opsega.³

Dosadašnja literatura o Della Bellinoj gramatici prilično je oskudna po broju naslova, ali je u isto vrijeme prilično bogata kako po dubini analize, kao što je ona u raspravi S. Bosanca »Ocjena Dellabelline gramatike«,⁴ tako i po točnosti ocjene, kao što je ona u prilogu A. Cronije »Contributo alla grammatologia serbo-croata«⁵ i, također, ona u kratkom enciklopedijskom članku J. Hamma.⁶

Bosanac je svestrano usporedio Della Bellinu gramatiku s gramatikom Kašićevom kao njezinim po njegovu mišljenju jedinim ili bar najvažnijim izvorom, bolje reći — uzorom. Njegova gotovo iscrpna analiza dokazuje nesumnjivu i veliku Della Bellinu ovisnost o Kašiću kao »ocu hrvatske gramatike«, osobito što se tiče opće strukture djela i obuhvata, rasporeda pa i samoga izbora jezične građe uključujući čak i paradigme, koje su u dvojice autora većinom iste. Što se tu i tamo upućuje na uvodni dio *Thesaurus*-a Jakova Mikalje (1651), to je svakako od drugorazredna značenja. Sudeći po Bosancu, Della Bellina bi gramatika bila ni više ni manje nego neke vrste *editio minor* za ono vrijeme jedine i uzorne Kašićeve hrvatske gramatike.⁷ Znatno je uzdržljiviji u tom smislu Cronia, koji više odvagujući nego analizirajući dolazi do mnogo povoljnijega suda o Della Bellinu djelcu, ističući ne samo njegova brojna podudaranja s Kašićevim spisom nego i neke njegove osobitosti, a napose široki, u nas već odavna dokazani utjecaj što ga je ono vršilo na nekolicinu potonjih pisaca hrvatskih gramatika.⁸ Što se pak tiče Hamma, on donosi sasvim kratku ocjenu i, smatrajući da je Della Bellina gramatika najbolja među sličnim našim djelima XVIII. st., tvrdi da je njezin pisac »neposredniji« od Kašića. Da nije rekao ništa više od te riječi, njegov bi sud bio vrijedan svake pažnje, jer su upravo u tome, rekao bih, i glavne odlike i glavni nedostaci Della Bellinih gramatičkih uputa: one su, ostajući u pogledu plana i sadržaja uglavnom u okviru Kašićeve gramatike, više plod konkretna opažanja jezičnih činjenica nego apstraktna razmišljanja o njima u svjetlu ovoga ili onoga uzora, dakako, latinskog, kao

³ Ovdje prema pretisku R. Olescha u *Slavistische Forschungen* 21, Köln—Wien, 1977; usp. također R. Katičić, Gramatika Bartola Kašića, *Rad JAZU* 388 (1981), str. 5 i d.

⁴ *Nastavni vjesnik* 9 (1901), str. 529 i d.

⁵ *Ricerche Slavistiche* 1 (1952), str. 22 i d.

⁶ *Enciklopedija Jugoslavije* 2 (1956), s. v. *Della Bella*.

⁷ U stvari, Della Bellina je gramatika, prema nalazu J. Jerneja, Struktura Della Belline gramatike (u ovom zborniku), znatno opsežnija od Kašićeve.

⁸ Usp. o tome Cronia, o. c., str. 28 i d.

što je slučaj u Kašića. To bi se dalo dokazati na čitavu nizu što krupnijih što sitnijih osobina Della Bellina priručnika, ali ću se ovdje, zbog ograničena vremena, zadržati na nekoliko tipičnih točaka, što općih što posebnih.

U općem bi se smislu mogla naglasiti tri momenta kao pokazatelji različitih polazišta naše dvojice pisaca:

K. (vs.) D. B.

Prvo, obojica, i Kašić i Della Bella, tretiraju pojave istoga jezičnog prostora, ali s različitim stanovišta: prvi kao čakavac-ikavac da bi tek ustanovio neku vrstu mješovita književnog jezika, nekakvu čakavsko-štokavsku *koinē*, dok drugi kao rođeni stranac, poimence Talijan, djeluje na tlu dubrovačke ijekavske štokavštine, protkane još uvijek čakavskim osobinama, nemajući drugih ambicija nego da taj postojeći tip jezika, takav kakav se već govori, što točnije ukratko opiše i ilustrira na vjerodostojnim primjerima. Osim toga, dva su analogna jezična opisa jedan od drugoga na vremenskom razmaku od preko stotinu godina, koji i sam po sebi nešto znači. Drugo, nasuprot Kašiću, koji polazi od mjerodavnih latinskih modela da bi tematizirao činjenice širega područja materinskoga jezika u što raširenijem i što pravilnijem obliku, Della Bella se oslanja, uz iste latinske uzore, također i prije svega na samoga Kašića, ali isto tako i na svoja školska znanja s područja talijanske gramatike, koja su, kako se čini, bila veoma sigurna.⁹ Usto je on, kao što se često ističe, vladao odlično i hrvatskim jezikom svoga vremena, pogotovo dubrovačkim književnim govorom, iako bi to mišljenje, osobito u svjetlu proze njegovih *Razgovora i pripovijdanja* (Venezia, s. a.), valjalo ponešto i relativirati.¹⁰ Jer njegov je »ilirčki« jezic morao nužno biti neka vrsta »međujezika«, tj. idiolekta, makar i veoma visoke razine — stručno »platoa« —, koji mu omogućuje potpunu jezičnu komunikaciju, ali ne i perfekciju.¹¹ U svakom slučaju, Della Bella piše hrvatsku gramatiku polazeći od same jezične upotrebe, bilo govorne ili pisane, danas bismo rekli sa stanovišta »govora«, po de Saussureu *parole*, dok se Kašić više brine oko toga da sačuva odabrani latinski model u kojem će govornim činjenicama dati oblik »jezika« ili *langue*, tj. sistema, koji, uostalom, i nije njegov lokalni govor. I, treće, dok Kašić svoju gramatiku piše na učenom, ako ne baš mrtvom latinskom jeziku imajući pred očima isključivo potrebe crkvenih krugova vjerske propagande u našim zemljama, Della Bella piše na živom, u ono vrijeme u mletačkoj Dalmaciji, pa i u samom slobodnom Dubrovniku, veoma raširenom talijanskom jeziku, koji tu ne fungira samo kao mediteranski široko prihvaćen poslovnji jezik nego, uz latinski, i kao službeni odnosno kulturni iznad hrvatskoga kao pučkog i pored njega kao književnog. Stoga u Della Bellinu *Rječniku* i stoji na prvom mjestu talijanski, a tek na drugome latinski, kako bi se preko njih, bilo jednoga ili drugoga, upoznao ilirički, u koju se svrhu na kraju i daje latinsko-talijanski indeks riječi, očigledno, za one koji

⁹ Sva je prilika da je poznavao i talijanske gramatike, pogotovo one najvidenije — toskanske, na što upućuje i njegova terminologija; usp., uz ostalo, naziv *perfetto remoto* za naš aorist.

¹⁰ U tim njegovim propovijedima pisanima jedrom ikavskom štokavštinom ima i dosta u nas inače neuobičajenih italijanizama, osobito sintaktičkih, pa čak i leksičkih.

¹¹ Ta je pojava danas dobro poznata u teoriji usvajanja stranoga jezika; usp. o tome, uz ostalo, S. P. Corder, *Introducing Applied Linguistics*, Harmondsworth, 1973, str. 5 i d.

bi znali bolje latinski nego talijanski. Dakle, Della Bella računa, kao što smo već vidjeli, na znatno širi prihvat svoje gramatike nego što je mogao Kašić u svoje vrijeme. O tome svjedoči i komercijalni uspjeh toga djelca u vidu njegovih dvaju novih izdanja.¹²

No trebalo bi, na svaki način, pretpostaviti kao vjerojatno da je Della Bella kao gramatički obrazovan isusovac i visokoškolski profesor gledao i preko granica Kašićeva modela, koji on nesumnjivo preuzimlje, ali kao obaviješten gramatičar novijega vremena opaža štošta i sa svoje strane. On se i sam pozivlje, posebno u pitanju akcenta, na viđene stručnjake svoga duhovnog reda, Emanuela Alvaresa i Jakoba Gretsera, upravo Gretschera, dvojicu pisaca u svoje vrijeme čuvenih gramatika latinskog odnosno grčkog jezika. Ako je, dakle, problem Kašićevih izvora ili, bolje reći, uzora, u danom slučaju latinskih, ostao do danas više ili manje sporan, onda bi valjalo računati i s time da se i Della Bella, pišući svoje gramatičke upute, ugledao u teoretske modele postojećih latinskih i grčkih priručnika, to više što u nekim pojedinostima i odstupa od Kašića ili ga čak i dopunjava u nekim drugima, kao što nalazi i Cronia.¹³ Osim toga, može se uzeti kao sigurno da su i mnoga podudaranja odnosno razilaženja među dvojicom autora posljedica okolnosti što obojica, tretirajući analogne jezične činjenice, govore tehničkim jezikom istih odnosno različitih gramatičkih modela.

Sve sam to naveo u prilog postavci da se naša dva gramatičara, Kašić i Della Bella, među sobom prilično razlikuju po općim polazištima u svom poslu oko iliričke gramatike. Ostaje da to sada ilustriramo na primjerima konkretnih gramatičkih činjenica, i to fonetičko-fonoloških i morfoloških, dok je u pitanjima sintakse uspoređenje jedva na mjestu, jer je tu Della Bella kudikamo obilniji nego Kašić.

Uzmimo, kao prvo, fonetičko-fonološko poglavlje o akcentu u dvama gramatičkim djelima.¹⁴ Tu obojica autora polaze od iste grafičke tradicije, u danom slučaju, naravno, prije grčke nego latinske, ali unatoč tome postižu sasvim različit rezultat, to već i stoga što fiksiraju i dvije vremenski različite akcenatske situacije. Kašić uzimlje čisto školski tri grčka znaka — akut, circumfleks i gravis — pa ih, dodajući tome otprije uobičajenu geminaciju, konsonantsku kao znak za kratkoću prethodnoga naglašenog vokala, a vokalsku kao znak za duljinu dotičnoga, raspoređuje u smislu čakavskoga troakcentnog sistema, što u to vrijeme odgovara koliko-toliko i potrebama ikavske štokavštine koju opisuje; tako bilježi, na primjer: *ženà* za *ženà* i *junák* za *junāk*, ili *tilo* za *tilo* i *svèti* za *svèti*; ali usp. također *vřime*: da li *vřime* ili greškom mj. *vřime* kao *zlàto* mj. *zlàto* i, obratno, *díte* mj. *díte*?¹⁵ Drukčije postupa Della Bella, koji odražava, također troznakovnom grafikom, mješovit, stariju čakavsku i noviju štokavsku akcentuaciju pa bilježi, na primjer: *pòlje* za *pòlje* i *vòda* kao **vòda* za *vòda*, ili *sùd* za *sùd* i *sùda* kao **sùda* za *sùda*; usp. *rùka* za

¹² Značajno je u tom pogledu treće, posebno izdanje gramatike (Dubrovnik, 1837), koje upućuje na to da se upotrebljavala i kao priručnik.

¹³ Cronia, o. c., str. 27 i d.

¹⁴ Kašić, o. c., str. 15 i d., Della Bella, o. c., str. 3 i 45b i d.

¹⁵ Usp. S. Ivšić, Prilog za slavenski akcent, *Rad JAZU* 187 (1911), str. 133 i d., napose 138.

rúka i sl.; i, također, *zláto* za *zláto*, pri čemu, dakle, dva kratka, stari silazni i novi uzlazni, i dva duga uzlazna, stari i novi, označuje jednako.¹⁶ Što s obzirom na Kašića preokreće vrijednost znakova za duge akcente, čini to, očividno, polazeći od talijanskoga, gdje znak cirkumfleksa nije kao grafički akcentat u običaju pa mu je kao takav to prikladniji za naše duge uzlazne, kao *súd* za *sūd* i *rúka* za *rúka*, koji su mu prema talijanskome nov tonski kvalitet. Ali ni taj se troznakovni prihvat složene, u stvari peteroakcenatske situacije ne provodi svagda dosljedno, jer pisac, očividno kao stranac, češće griješi protiv poznatoga praktično-fonetičkog pravila »the right sound at the right place« ne uvrštavajući svaki put pravilno pojedine akcente u govorne segmente, odakle onda ono što Bosanac označava u Della Belle kao »grdnu zbrku« s obzirom na akcentat.¹⁷ Ali ako se zna da ta kritika polazi strogo od današnjega četveroakcenatskog sistema, valja uzeti kao sigurno da »zbrke« ima znatno manje nego što se čini na prvi pogled. Radi se, po mome mišljenju, o nečemu drugom, što ovdje iznosim, makar i u glavnim crtama, kao hipotezu o tom pitanju.

Della Bella, koji je tek u zrelijim godinama usvojio hrvatski jezik svoga vremena, mnogo bolje poznaje, uz ostalo, i dubrovački govor, pa i njegovu mješovitu akcenatsku stvarnost, nego što njime vlada u praksi. Tako onda i nesvjesno popušta pritisku talijanske iskonski kvantitativno vezane i tonski izrazito silazne prozodike, što dovodi do višestruke interferencije dvaju prozodijskih sistema, talijanskog i dubrovačko-iliričkog.¹⁸ U njegovu »međujeziku« svaki znak, uz djelimično brkanje dvaju kratkih akcenata, a kadšto i triju dugih, napose dvaju uzlaznih, stoji najčešće na svome mjestu, ali nerijetko i mjesto bilo kojega drugog, a dugi silazni i na postakcenatskoj dužini, dok geminacija, kako konsonantska tako i vokalska, čuvaju uglavnom svoju vrijednost, gdjekad i u sukobu s akcentom. Evo glavnih efekata te prozodijske interferencije pod talijanskim pritiskom: prvo, naglašen vokal u otvorenu slogu, uključujući i slučaj *muta cum liquida*, teži da bude dug, npr. *bóže* za *bōže*, *kōrist* za *kōrist*/*kōrist*, *snjégovi* za *snjēgovi*, *vremēna* za *vremēna*, *psūjem* za *psūjem* i, također, *dōbri* za *dōbri*, itd., a u zatvorenu, isključujući slučaj sonant + konsonant, kratak, npr. *grūb* za *grūb*, *šēsti* za *šēsti*/*šēsti*, *kāži* za *kāži* (valjda zbog *x* kao *k+s* za *ž*), ali *zēmlju* za *zēmlju*, itd.; drugo, u nenaglašenu slogu vokal kao takav hoće da bude kratak, npr. *svēti* za *svēti*, *rimski* za *rimski*/*rimski*, *ljūbim* za *ljūbim*/*ljūbim*, itd., osim u slučaju gdje je upadno dug, kao u nastavcima, ali opet ne svima, pa s talijanskoga stanovišta tobože i naglašen, npr. *vitéz* za *vitéz*, *millōst* za *milōst*, *budēmo* za *būdēmo*, itd.; i, treće, u ambientu čakavsko-štokavske diglosije, u kojem se pisac sve vrijeme kreće, opća

¹⁶ Ivšić, o. c., str. 138 i d. U prilog prisutnosti — uz noviji štokavski — i starijega, tj. čakavskog akcenta u Della Belle usp. osobito A. Ch. van den Berk, *Y a-t-il un substrat čakavien dans le dialecte de Dubrovnik?* 's Gravenhage, 1957, *passim*, i isti, Nekoliko opaski o kvantitetu i akcentu u starom Dubrovniku, *Zbornik radova o Marinu Držiću*, Zagreb, 1969, str. 299 i d.; v. također B. Klaić, Nov pogled na akcentuaciju starih dubrovačkih pisaca, *ibid.*, str. 282 i d.

¹⁷ Bosanac, o. c., str. 536. Pisac, nažalost, ne daje statističkih podataka o postotku »nepravilnih« akcenata prema pravilnima, tako da im se ne vidi opsega.

¹⁸ Ako se i u pitanjima akcentuacije oslanjao znatnije na pomoć učenih suvremenika, među njima pjesnika Ignjata Đorđića i zadarskoga nadbiskupa Vicka Zmajevića, o čemu govori u Predgovoru *Rječnika*, mogle su odatle iskrsnuti i dodatne teškoće.

je pojava da se i naš kratak postakcenatski slog, osobito u zatvorenu slogu, čuje kao naglašen, tj. radije u smislu čakavske nego novoštokavske opcije, npr. *svjedòk* za *svjedòk/svjèdok*, *vodàmi* za *vodàmi/vòdami* (ali *rùkami* za *rùkami!*), *ponòsno* za *ponòsno/pònosno*, *kobilla* za *kobila/kòbila*, *uèitti* za *uèiti/uèiti*, itd.

Drugim riječima, koliko god pater Ardelio vladao našim starijim jezikom dubrovačkoga tipa, on ga izgovara na svoj tipičan način, baš kao što i u naše vrijeme čine njegovi sunarodnjaci govoreći hrvatski ili srpski.¹⁹ Analogije kakvih imamo i dan-danas napretek među našim vlastitim svijetom s dijalekatskih područja mislim da su ovdje suvišne.

Na području morfologije, imenske i glagolske, Kašić je sav u okvirima svojih latinskih, a ponešto i grčkih uzora, u čemu ga Della Bella uglavnom slijedi, ali nerijetko i odstupa od njega.

Tako je, na primjer, u pitanju sistema deklinacije.²⁰ Kašić određuje broj padeža prema latinskom izvlačeći bez potrebe iz našega genitiva semantičkim putem ablativ, a dva prema latinskom prekobrojna padeža, instrumental i lokativ, zove »sedmi« i »osmi« padež, pri čemu se »osmi« javlja samo u pluralu. Tu Della Bella ne pruža ništa novo, iako je u razdjelu o akcentu bio na dohvatu »osmoga« padeža i u singularu: da je mjesto akcenatske suprotnosti *rùka* : *rùku*, tj. *rùka* : *rùku*, naveo primjer *rùci* : *rùci*, tj. *rùci* : *rùci*, našao bi da ni u singularu dva padeža, dativ i »osmi«, lokativ, nisu sasvim sinkretizirani.

Više razlike među dvojicom pisaca ima u tumačenju pridjevâ s obzirom na njihova dva oblika, recimo, puni i kratki, npr. *mladi* : *mlad* i sl.²¹ Kašić, koji u latinskim uzorima, dakako, ne nalazi ništa slično, definira razliku čisto formalno: uz glagol *jesam* stoji kratki oblik, a uz imenicu dugi. To prihvaća i Della Bella, ali daje i opće pravilo: kratki oblik dolazi u predikatu, a dugi kao atribut; osim toga on vidi i dalje: da se u ženskom rodu i u pluralu, što ih Kašić ne navodi, dva oblika pridjeva razlikuju i »izgovorom«, tj. akcentom.

Slična je, kao treći primjer, i obradba posvojnih zamjenica.²² Kašić, očito pod utjecajem lat. *eius/eorum* za nepostojeću posvojnu zamjenicu 3. lica, ne navodi naše *njegov* i *njihov*, iako bi ih i sam već mogao imati u svom jeziku,²³ a Della Bella, koji polazi od živoga govora, ima *njegov* i *njihov* (ali ne i tek kasnije potvrđeno *njezin/njen*). Vidi se, dakle, da i ovdje prvi polazi od jezične teorije, u danom slučaju latinske, a drugi od govorne prakse.

Zanimljiv je, osobito s obzirom na latinski, odnosno i grčki uzor, pristup naše dvojice glagolskom sistemu.²⁴ On se u Kašića temelji sav na grčko-latinskim kategorijama vremena i načina, pri čemu u prvoj, uz opću latinsku for-

¹⁹ Tako se preko talijanske radio-televizije mogu kad mu drago čuti naša imena, npr. *Krànjskà gòra* kao *Krànška gòra*, *Kòsovo* kao *Kòzovo*, *Crvenà zvèzda* kao *Crvèna zvèzda*, ili *Bàkarić*, kao *Bàkarić*, *Màrković* kao *Màrković*, *Mikulić* kao *Mikulić/Mikùllić* i sl. Ali tako govore često i naši ljudi koji prođu kroz talijanske škole.

²⁰ Kašić, o. c., str. 21 i d., Della Bella, o. c., str. 5b i d.

²¹ Kašić, o. c., str. 46 i d., Della Bella, o. c., str. 10 i d.

²² Kašić, o. c., str. 76 i d., Della Bella, o. c., str. 13b i d. Što ovaj drugi ima u naslovu »pronomo dimostrativo«, očito je slagarska greška; usp. u tekstu »pronomo possessivo«.

²³ Usp. *Rječnik JAZU*, s. v. *njegov*, *njezin/njen* i *njihov*.

²⁴ Kašić, o. c., str. 82 i d., napose 85 i d., Della Bella, o. c., str. 19b i d.

malnu shemu, strši *praeteritum indefinitum* kao, već i po nazivu, zastupnik grčkoga aorista, dok je, naprotiv, druga, veoma glomazna, obrađena sasvim prema semantičkoj podjeli latinskoga konjunktiva s vjerojatnim obzirom na grčki optativ. A što se tiče kategorije vida, koja se upravo u to vrijeme tek pomalja i u prvim ukrajinsko-slavenskim gramatikama, napose u Meletija Smotrickoga, *Grammatiki slavenskija pravilnoe syntagma* (1619),²⁵ ona je i ovdje *in statu nascendi* pod pokrovom morfoloških podjela latinskoga glagola. Della Bella je, dakako, ostao i sam u okviru navedene grčko-latinske sheme, ali je u pojedinostima, kako ćemo odmah vidjeti, pokazao i podosta samostalnosti.

Takav je slučaj, na primjer, s općom podjelom glagola na tri konjugacije.²⁶ Kašić razlikuje: prvu na *-im*, drugu na *-em* i treću na *-am* (možda prema redosljedju vokala: *i, e, a...?*), pri čemu mu ne pada na pamet da ih rasporedi prema latinskom: *-āre, -ēre/-ere* i *-īre*, a Della Bella misli pri tome na živi talijanski raspored pa razvrstava drukčije: prva *-am* prema *-are*, druga *-em* prema *-ēre/-ere* i treća *-im* prema *-ire*. Tu je očigledno po srijedi smisao za praktično.

Slična je i razlika u obradbi futurske perifraze *budu/budem* + infinitiv.²⁷ Kašić navodi tu tvorbu samo na jednom mjestu u »opomeni«, i to kao futur konjunktiva ili čak potencijala, ne stavljaajući je u prvi odnos prema perifrasi *budu/budem* + *l*-particip, a i tumači je na latinski i talijanski krivo, tj. kao futur latinske perifrastične konjugacije aktivne: *kadà budu biti* tobože »cum futurus ero« odnosno »quando sarò per esser«, iako je u svojim hrvatskim spisima i sam upotrebljavao pravilno u smislu futura I; ali ipak dodaje: »nonnumquam hoc ipsum authores ponunt in primo sensu«, tj. kao »cum fuero«, što opet ne stoji. Osim toga, taj se oblik, živ i dan-danas diljem Dalmacije, ne navodi dalje u paradigmama, dok *budu/budem* + *l*-particip stoji svagdje.²⁸ Drukčije tumači to Della Bella, koji oba futurska oblika sluša valjda svaki dan oko sebe, pa prvi i prevodi »quando haverò«, tj. kao futur I ili »kofutur«, a drugi »quando haverò havuto«, dakle kao futur II ili »antefutur«, makar i dalje pod imenom futura konjunktiva, navodeći ih oba i u paradigmama. Lako je vidjeti odakle ta razlika u postupku između dva autora. Kašić, polazeći od lat. *fuero*, u kojem se oba relativno-vremenska značenja već brkaju, ne nalazi oslonu u svom uzoru, a Della Bella, oslanjajući se na govornu praksu i na talijanski prijevod, razlučuje oba oblika i semantički.

Više samostalnosti prema Kašiću pokazuje Della Bella i u pitanju glagolskoga vida.²⁹ Dok onaj prvi, govoreći o podjeli glagolâ na *simplicia* i *composita* ili *derivata*, što je također prema latinskom, prelazi sasvim preko semantičke suprotnosti vida čak i onda kad vidske parove navodi zajedno, ovaj drugi nalazi za potrebno da pod nazivima *verbi continuativi* ili *frequentativi* uputi i na se-

²⁵ Usp. najnovije izdanje A. Horbatscha u *Specimina philologiae Slavicae* 21, Frankfurt am Main, 1974.

²⁶ Kašić, o. c., str. 88. i d., Della Bella, *ibid.*

²⁷ Kašić, o. c., str. 101, Della Bella, o. c., str. 24a, 25b i 26b.

²⁸ Usp. o tome M. Kravar, O perifrastičnom futuru *budem* + infinitiv u hrvatsko-srpskom jeziku, *Radovi Filozofskoga fakulteta Zadar* 17, 1 (1978), str. 17 i d.

²⁹ Kašić, o. c., str. 142 i d., Della Bella, o. c., str. 32b i d.

mantiku vidske suprotnosti navodeći parove kao *radati* : *roditi*, *spremljivati* : *spremiti*, *naređivati* : *narediti* i, s manje uspjeha, *spati* : *spavati*. Usto su mu vrijedne još tri vidske napomene: prvo, da uz glagol *početi* stoji infinitiv »kontinuativnoga«, tj. imperfektivnog glagola, drugo, da prema talijanskom infinitivu, npr. *ordinare* = *naređivati/narediti*, *apparecchiare* = *napravljati/napraviti* i *scordare* = *zaboravljati/zaboraviti*, stoje u hrvatskom po dva i, treće, da drugi glagoli navedenih parova, tj. perfektivni, nemaju prezenta i imperfekta.

Kad bi nam vrijeme dopuštalo, mogli bismo navesti još mnogo takvih tipičnih razlika između Kašićeva polazišta iz apstraktna latinskog uzora i Della Bellina iz žive dubrovačko-dalmatinske prakse uz uspješan oslon na talijanski, ali će — nadam se — za našu svrhu biti dosta i ovo što sam ovdje naveo. Na svaki način, mogla bi biti zanimljiva, pa i znanstveno korisna, detaljna usporedba dviju gramatika u spomenutom smislu. Jer Bosanac je, uspoređujući dva djela, mnogo toga zapazio, ali mu je štošta i promaklo pažnji, a, posebno, on nigdje ne objašnjava zašto je u dvojice autora što isto ili različito. Ali zato je Hamm, i ne ulazeći u pojedinosti, dobro intuirao: Della Bella je »neposredniji«, tj. konkretniji nego Kašić, a to, dakako, znači: u istoj mjeri u kojoj je i učeni latinski uzor apstraktniji nego živi kontrastivni »iliričko«-talijanski oslonac.

Stoga nije čudo što je naša, a ponešto i strana filologija mogla ustanoviti cio niz daljih utjecaja Della Belline gramatike, dok je Kašićeva, koliko god prva i uzorna, ostala ipak ograničena uglavnom na zahtjeve svoga prostora i vremena.³⁰ Štaviše, u tom bi se smislu moglo poći i dalje što se tiče Della Belle. Njegovo je djelo doprlo u svoje vrijeme i do Vuka Karadžića u njegovim pripremama oko jezične reforme na istim ijekavsko-štokavskim temeljima. Zna se da Vuk u pismu Kopitaru od 14. siječnja 1816. iz Šišatovca javlja ovome kako upravo uči latinsku gramatiku i piše rječnik pa ga moli da mu pošalje sve »šokačke« rječnike, kao Stullija, Jambrešića, Della Bellu i Belostenca, i tvrdi da će srpski rječnik imati sve one »srpske« riječi koje se nalaze u spomenutim hrvatskim rječnicima.³¹ Bilo bi vrijedno istražiti je li Vuk ispunio to svoje obećanje i u kolikoj mjeri, a posebno, s obzirom na Della Bellinu gramatiku uz *Rječnik*, je li se i njome poslužio u potpuno prerađenu izdanju svoje srpske gramatike u uvodu *Srpskoga rječnika* od 1818.³² Ako jest, onda bi se utjecaj Della Belline gramatike protegao ne samo vremenski do u kasno devetnaesto stoljeće nego i prostorno na čitavo hrvatsko-srpsko jezično područje.

Osim toga, treba podsjetiti i na to da je Della Bella, optiravši u *Rječniku* i gramatici za ijekavštinu kao šire prihvatljiv oblik književne štokavštine, po-

³⁰ Izuzetak je, koliko je istraženo, Franjo Appendini, koji u svojoj *Grammatica della lingua illirica* (Dubrovnik, 1808 i d.) duguje veoma mnogo obojici; usp. Cronia, o. c., str. 31 i d.

³¹ *Vukova prepiska* I, Beograd, 1907, str. 152 i d. Da se Vuk u *Srpskim poslovicama* (1836) služio obilno građom iz Della Bellina *Rječnika*, već je utvrđeno; usp. F. Galinec, Isusovac Ardelio Della Bella i Vuk Stefanović Karadžić, *Vrela i prinosi*, pos. izd. 3, Zagreb, 1944, str. 3 i d., napose 32 i d.

³² U tom bi pogledu mogla biti zanimljiva mjesta na kojima se nije mogao osloniti ni na svoje ruskoslavenske uzore ni na inače široka Kopitarova znanja (npr. opisi akcenata, dosljedno razlučivanje dvaju prostih preterita pa gdjekoji stručni naziv i štošta drugo).

šao i tim činom ususret znatno kasnijim ali analognim Vukovim težnjama, iako će ta paralelna nastojanja uroditi, kako je poznato, ponešto različitim plodom na dvije strane.

*

Sve u svemu, naša dva gramatička pisca, zaslužni pionir Bartol Kašić i njegov skromni ali vrijedni sljedbenik Ardelio Della Bella, koji će steći veću slavu kao leksikograf, djeluju obojica koliko se moglo »znanstveno« u predznanstvenom razdoblju znanosti o jeziku, koja nije još znala za ime »lingvistika«. Obojica su istraživali, sakupljajući je i sistematizirajući, istu jezičnu materiju, ali s različitih stanovišta: prvi uz stalan osvrt na latinske kanone, a drugi uz čvrst oslon na živo osjećanje dvaju jezika, hrvatskog i talijanskog. Kašić je, dakle, kao gramatičar, upravo u spomenutim granicama, »tradicionalist«, dok je Della Bella praktičniji, životniji i poučniji. On deskriptivno provodi u praksu, štaviše, na stanovit način sekularizira, a samim time i popularizira ono što u Kašića ostaje na razini preskriptivne teorije, ali više puta i sam ustupa pred njom: sjetimo se samo sistema padeža s latinskim ablativom i dva neimenovana padeža, »sedmim« i »osmim«, ili, također, sistema načina kao semantičkoga otiska latinskoga konjunktiva, što je oboje u obojice zajednički višak znanja iz latinske škole. Ali inače su njihove dvije različite orijentacije, na koje sve vrijeme upućujemo, vidljive na prvi pogled. U tome će i biti glavni razlog što će Kašićeva gramatika, makar i prva svoje vrste, ostati stotinu i dvadeset godina, a onda i dalje do u naše dane, uključujući i nedavni Oleschov pretisak, pri jednom izdanju, dok će ih Della Bellina u jedva nešto više od sto godina, najprije preko dvaju izdanja *Rječnika*, a onda i jednoga posebnog, doživjeti čitava tri.

Iako su se obojica, i Kašić i Della Bella, gorljivo trudili *ad maiorem Dei gloriam*, ipak je ovaj drugi svojim gramatičkim uputama prodro dublje nego Kašić svojom gramatikom u šire dubrovačko-dalmatinske slojeve, ne samo crkvene nego i svjetovne. U istom je smislu značajan i široki utjecaj što ga je, kako smo istakli, vršio na potonje hrvatske gramatičare i udaljenijih krajeva, a vjerojatno koliko-toliko i na Vuka kao glavnoga predstavnika srpskih.

Ako bi, dakle, trebalo u smislu odnosa između staroga i novoga u Della Bellinu gramatičkom djelu sažeti njegove prednosti, moglo bi se reći: prvo, da se Della Bella, ostajući u formalnim okvirima Kašićeve gramatike i analognih grčko-latinskih uzora, obilno koristio i širim uvidom u dva živa, u to vrijeme gramatički već stabilizirana jezika, »ilirički« i talijanski, koja često uspješno uspoređuje; drugo, da se njegova gramatika, pisana kao sistematski uvod u bogato gradivo *Rječnika*, odlikuje širokim zahvatom jezične prakse uz oslon na mnoštvo pouzdanih primjera i, treće, da ta gramatika izborom jezičnoga tipa, tj. ijekavske ponešto čakavski obojene štokavštine, označava nezaobilaznu etapu u vjekovnom razvoju naše književnojezične kulture.

Time je i Della Bellino gramatičko djelo, o leksikografskom da i ne govorimo, ugrađeno u kompleks jezičnih problema oko kojih i dan-danas lomimo koplja.

Riassunto

IL VECCHIO E IL NUOVO NELLA GRAMMATICA DEL DELLA BELLA

Nel saggio viene valutata la grammatica »illirica« di Ardelio Della Bella (Venezia, 1728) in confronto con la prima del genere, quella di Bartolo Kašić (Roma, 1604), sullo sfondo della loro comune tradizione grammaticale latina, in parte anche greca. Come indizi di punti di partenza diversi dei due grammatici tre momenti sono messi in rilievo:

1. Ambedue gli autori trattano fenomeni del medesimo spazio linguistico ma da vari punti di vista: il Kašić come ikavo-čakavo con lo scopo di creare una lingua letteraria comune štokavo-čakava e il Della Bella come italiano, cioè straniero, per descrivere quanto più precisamente la lingua attuale ragusea del tempo.

2. Al contrario del Kašić, il quale parte da modelli greco-latini competenti per stabilire i fatti di un'area più vasta dell'idioma materno nella sua forma più diffusa e regolare, il Della Bella si appoggia, oltre che su modelli greco-latini, anzitutto sul Kašić stesso, ma altresì su proprie conoscenze di grammatica italiana assai sicure. Di più questi domina anche la lingua croata dell'epoca, soprattutto quella letteraria ragusea, benché si debba supporre che come straniero egli si serva di una specie d'»interlingua«, sia pure di un livello piuttosto alto. Ad ogni modo, mentre il Kašić, scrivendo la sua grammatica, cerca di preservare il modello latino per dare alla materia linguistica mista la forma di lingua, il Della Bella muove dalla parola stessa in quanto uso di una data lingua.

3. Mentre il Kašić redige la sua grammatica in latino, lingua dotta se non affatto morta, il Della Bella si serve dell'italiano vivo, diffuso e autorevole in quel tempo nelle regioni litorali croate, sicché la sua opera si rivolge a ceti raguseo-dalmati più vasti.

Questi tre momenti vengono poi illustrati su esempi concreti della trattazione grammaticale; così, in fonologia, dell'accento e, in morfologia, del sistema dei casi, delle forme dell'aggettivo e dei pronomi possessivi nonché della divisione dei verbi in coniugazioni, delle perifrasi futurali e dell'aspetto verbale. Quanto alla sintassi, il Della Bella vi è molto più abbondante del Kašić.

In breve, il Della Bella, maneggiando nella sua grammatica due lingue vive, spesso anche confrontate, è più immediato del Kašić, il quale si attiene rigorosamente alla tradizione latina. Non c'è quindi da meravigliarsi che l'opera del Della Bella abbia trovato un uso notevolmente più largo di quella del Kašić, limitata ai bisogni del suo spazio e del suo tempo. Anche l'influsso del primo sui grammatici dei secoli posteriori è stato più forte che non quello dell'altro.